

ناگه‌ها
نشر نگاه معاصر

کاری از نشر نگاه معاصر

ادیان

ویس و رامین و دین زد دشت

فرهاد اصلانی



ویس و رامین و دین زردشتی

نگارخانه
نشر نگاه معاصر

سرشناسه	: اصلانی، فرهاد، ۱۳۶۲ -
عنوان قراردادی	: ویس و رامین. شرح.
عنوان و نام پدیدآور	: ویس و رامین و دین زرتشتی / تألیف فرهاد اصلانی.
مشخصات نشر	: تهران: نگاه معاصر، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۱۶۴ ص.
شابک	: 978-622-290-007-6
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا.
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۴۷.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: فخرالدین اسعد گرگانی، قرن ۵ ق. ویس و رامین - نقد و تفسیر.
موضوع	: Fakhroddin As'ad Gorgani. Veis o Ramin - Criticism and interpretation
موضوع	: شعر فارسی - قرن ۵ ق. - تاریخ و نقد.
موضوع	: Persian poetry - 11th century - History and criticism
موضوع	: زردشتی در ادبیات
موضوع	: Zoroastrianism in literature
شناسه افزوده	: فخرالدین اسعد گرگانی، قرن ۵ ق. ویس و رامین. شرح.
شناسه افزوده	: Fakhroddin As'ad Gorgani. Veis o Ramin. Commantries
رده‌بندی کنگره	: PIR ۴۶۹۷
رده‌بندی دیویی	: ۸۱۷/۲۲ فا
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۵۳۰۰۱۶

وېس ورامين و دين زردشته
فرهاد اصلان

نگارخانه
نشر نگاه معاصر

ویس و رامین و دین زردشتی

تألیف
فرهاد اصلانی

کتابخانه

ناشر: نشر نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر)

مدیر هنری: باسم الرسام

حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هُما (امید سید کاظمی)

لیتوگرافی: نوید

چاپ و صحافی: پیکان

نوبت چاپ: یکم، ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۵۰

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۹۰-۰۰۷-۶

نشانی: تهران، مینی سیتی، شهرک محلاتی،

فاز ۲ مخابرات، بلوک ۳۸، واحد ۲ شرقی

تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ (۰۲۱)

negahe.moaser94@gmail.com

 [nashr_negahemoaser](https://t.me/nashr_negahemoaser)

با یاد صادق هدایت

که نخستین بار عناصر زردشتی ویس و رامین را برشمرد

فهرست مطالب

- کوتاه‌نوشت‌ها ۱۱
- پیشگفتار ۱۳
- دیباچه ۱۷

فصل ۱. گرگانی و ویس و رامین ۲۱

- ۱-۱. فخرالدین اسعد گرگانی ۲۱
- ۲-۱. ویس و رامین ۲۴
- ۳-۱. ریشه‌های اشکانی داستان ۲۷

فصل ۲. باورهای زردشتی ۳۱

- ۱-۲. زردشت و اوستا ۳۱
- ۲-۲. مفهوم خدا ۳۲
- ۳-۲. ایزد سروش ۳۴
- ۴-۲. اهریمن ۳۶
- ۵-۲. دیو ۳۷
- ۶-۲. آفرینش ۴۱
- ۷-۲. جادو ۴۳
- ۸-۲. پری ۴۶

- ۴۷..... ۹-۲. فره
- ۴۹..... ۱۰-۲. شادی و خوشی
- ۵۱..... ۱۱-۲. دادگری و پیداد
- ۵۲..... ۱۲-۲. راستی و دروغ
- ۵۳..... ۱۳-۲. مرگ
- ۵۵..... ۱۴-۲. بهشت و دوزخ

فصل ۳. آیین‌های زردشتی..... ۵۹

- ۵۹..... ۱-۳. آتش
- ۶۲..... ۲-۳. آتشکده
- ۶۵..... ۳-۳. آفرینگان
- ۶۶..... ۴-۳. ازدواج
- ۶۶..... ۵-۳. جشن‌های نوروز و مهرگان
- ۶۶..... ۱-۵-۳. نوروز
- ۶۷..... ۲-۵-۳. مهرگان
- ۶۸..... ۶-۳. دخمه
- ۷۱..... ۷-۳. سوگند
- ۷۵..... ۸-۳. کستی
- ۷۶..... ۹-۳. موبدان

فصل ۴. مکتب زروانی..... ۷۹

- ۷۹..... ۱-۴. زروان
- ۸۱..... ۲-۴. آیین زروانی
- ۸۶..... ۳-۴. باورهای زروانی در منظومه ویس و رامین
- ۸۶..... ۱-۳-۴. آسمان
- ۸۹..... ۲-۳-۴. اختران
- ۹۱..... ۳-۳-۴. بخت

۹۳.....	۴-۳-۴. تقدیر.....
۹۶.....	۴-۳-۵. زمان.....
۹۸.....	۴-۳-۶. بدینی نسبت به زن.....
۱۰۱.....	۴-۳-۷. زهد و پرهیزکاری.....

۱۰۵.....	☐ نتیجه.....
۱۰۹.....	☐ پی‌نوشت‌ها.....
۱۳۹.....	☐ فهرست منابع و مآخذ.....

نمایه‌ها

۱۵۵.....	◀ افراد.....
۱۵۸.....	◀ کتاب‌ها.....
۱۶۰.....	◀ جای‌ها.....
۱۶۲.....	◀ ایزدان.....
۱۶۳.....	◀ دیوان.....

کوته نوشت‌ها

<i>ArW</i>	The book of Arda Wiraf (ed & tr. Haug & West)
<i>BSOAS</i>	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
<i>Dd</i>	Dādestān ī Dēnīg (tr. West)
<i>Dk</i>	Denkard (tr. & ed. Sanjana) and Book 6 (tr. Shaked)
<i>DkM</i>	Denkard (ed. Madan)
<i>Elr</i>	Encyclopaedia Iranica
<i>GBd</i>	Greater Bundahishn (tr. Anklesaria)
<i>ŠgV</i>	Škand Gumānīg Wizār (tr. West)
<i>ŠNŠT</i>	Šāyest-nē-Šāyest (ed & tr. Tavadia)
<i>ŠNŠW</i>	Shāyast Lā-Shāyast (ed & tr. West)
<i>Vd</i>	Vendidad (tr. Darmesteter)
<i>WZ</i>	Wizidagiha I Zādspram (Anthologie de Zādspram ed. & tr. Gignoux & Tafazzoli)
<i>Y</i>	Yasna (tr. Mills)
<i>Yt</i>	Yašt (tr. Lommel)
<i>ZWYA</i>	The Zand I Wahman Yasn (ed & tr. Anklesaria)
<i>ZWYC</i>	The Zand I Wahman Yasn (ed & tr. Cereti)

پیشگفتار

منظومه ویس و رامین سروده فخرالدین اسعد گرگانی که بیش از ۹۰۰۰ بیت دارد، در نیمه قرن پنجم هجری حدود چهاردهه پس از سرودن شاهنامه گرانسنگ حکیم فردوسی به نظم درآمده، و نخستین منظومه عاشقانه فارسی است که از دست تاراج زمانه در امان مانده و به طور کامل به دست ما رسیده است. بنا به دلایلی چند، که در ادامه بحث، اهم آنها را ذکر خواهیم کرد، این منظومه که یکی از شاهکارهای ادب غنایی فارسی محسوب می شود و ویژگی های منحصر به فردی در باز نمودن عناصر فرهنگی ایران باستان دارد در طول تاریخ مورد توجه چندانی واقع نشده است. ویس و رامین از ابتدای قرن حاضر تاکنون چهار بار در ایران تصحیح شده و همین چاپ های گوناگون دستمایه تهیه مقالات اندکی بوده اند که در دهه های مختلف عصر حاضر در باب این منظومه نگارش یافته اند. اما کم توجهی به این منظومه ریشه های کهن تری نیز دارد که به طور مختصر بدان می پردازیم.

تغییر حال و هوای جامعه در عصر اموی که نوعی سیاست برتری نژادی عرب را بر سایر اقوام جامعه اسلامی به کار می بردند و ایشان را موالی می نامیدند، واکنشی در میان ملل غیر عرب از جمله ایرانیان برانگیخت تا با معرفی عناصر کهن فرهنگی کشورشان به حکام و سایر مردمان عرب زبان جامعه اسلامی بر شایستگی های قومی شان تأکید ورزند و بتوانند به نوعی این سیاست برتری جویی عرب را متعادل کنند. در نتیجه تلاش های فرهنگی جنبش شعوبیه در قرون دوم و سوم هجری که در ابتدا فقط در آثاری به زبان عربی نمود داشت، توجه شاعران و نویسندگان ایرانی نژاد و سخن سرایان پارسی گوی نیز

معطوف به گردآوری و نظم حماسه‌های باستانی ایران شد و در قرون چهارم و پنجم هجری تدوین حماسه ملی ایران بیشتر مورد نظر قرار گرفت که این روند با نظم شاهنامه فردوسی به اوج خود رسید.

البته طبیعی بود که به موازات این جنبش فرهنگی و ادبی از پرداختن به ادب غنایی عهد باستان غفلت شود و در ادامه هم بروز عواملی دیگر همین تأثیر را تداوم بخشید. مثلاً منظومه‌هایی که در قرون بعد همچنان به تقلید از شاهنامه سروده می‌شد، رواج روزافزون ادب درباری نزد شاعران مدیحه‌گو و قصیده‌سرا و نیز با ظهور حکیم سنایی غزنوی شاهد تغییر رویکرد کلی ادبیات فارسی از ادب حماسی به ادب عرفانی از قرن ششم به بعد هستیم، که همگی این عوامل از علل مهجور ماندن منظومه ویس و رامین در طول تاریخ هستند و علت مهم دیگر نیز موفقیت عظیم حکیم نظامی گنجوی در سرودن منظومه‌های بزمی بود که شهرت فراوانی برایش به بار آورد و مانند فردوسی که با سرودن شاهنامه، قله ادب رزمی فارسی را فتح کرد و در واقع حماسه‌های پیش از خود و حتی منبع اصلی اش شاهنامه ابومنصوری را نیز از رده خارج کرد، نظامی نیز منظومه‌های عاشقانه پیش از خود را به نفع شاهکارهای دل‌انگیزش که سرآمد ادب بزمی فارسی هستند، از کانون توجه بیرون کرد.

این عوامل در کنار برخی درونمایه‌های غریب منظومه ویس و رامین که ریشه در سنن باستانی ایران داشت و برای جامعه ایران عهد اسلامی ناآشنا بود، باعث مهجور ماندن این کتاب در طول قرون و اعصار شدند. حتی در عصر حاضر نیز چنانکه باید و شاید بدین منظومه که از شاهکارهای ادب غنایی فارسی به شمار می‌رود پرداخته نشده است. گواه این مطلب آن است که در باب این منظومه در زبان فارسی با حفظ احترام تمام پیشکسوتانی که در این زمینه قلم زده‌اند، فقط چند مقاله کوتاه و بلند در قرن حاضر طی ده‌ها سال نوشته شده و این تعداد بسیار معدود برای این مدت زمان نسبتاً طولانی به طرز چشمگیری اندک است و هیچ کتاب مستقلی که به طور علمی و آکادمیک در باب وجهی از وجوه گوناگون این منظومه ارزشمند نوشته شده باشد وجود ندارد. این در حالی است که همان‌طور که در اثر حاضر نشان داده‌ایم این منظومه جای بسیاری برای غوررسی و تحقیق به ویژه از منظر باز نمودن جلوه‌های گوناگون فرهنگ ایران باستان دارد. همین موضوع کمبود منابع و تحقیقات در باب این منظومه ما را بر آن داشت تا با

تألیف این اثر گامی هرچند ناچیز و اولیه در راستای تحقیق در این منظومه برداریم. با وجود اینکه سعی نموده‌ایم از تمام منابع و مأخذ موجود، در زمینه تحقیق حاضر بهره ببریم اما صد البته که واقفیم وقتی اثری گام نخستین در نوع خود باشد خالی از کمبود و کاستی نیست و امیدواریم چنانچه سهواً نقصی در این تحقیق راه یافته باشد فرصت جبران آن را در آینده بیابیم.

در پایان باید تشکر کنم از خانم دکتر کلثوم غضنفری که این اثر را پیش از چاپ خواندند و نکات سودمندی را گوشزد فرمودند.

فرهاد اصلانی

بهمن ۱۳۹۸

دیباجه

منظومه ویس و رامین که در حدود سال ۴۴۶ هجری توسط فخرالدین اسعد گرگانی، با حمایت خواجه عمید ابوالفتح مظفر نیشابوری، حاکم اصفهان در عهد طغرل اول (۴۵۵-۴۲۹ هجری) مؤسس سلسله سلجوقی، در بیش از ۹۰۰۰ بیت به نظم درآمده، بنا به گفته شاعر در دیباجه اثر، براساس یک متن پهلوی منظوم شده است. اشاره به رامین و ویس در یکی از فارسیات ابونواس (۱۹۸-۱۴۶ هجری) شاعر ایرانی تبار عرب‌زبان، در قرن دوم هجری، حاکی از اشتهار داستان پیش از عهد گرگانی است. این داستان در عرصه جغرافیای فرهنگی ایران، چنان شهرتی داشته که حدود ۱۵۰ سال پس از گرگانی نیز به زبان گرجی ترجمه شده و این متن گرجی غالباً با متن فارسی منظومه همخوانی کامل دارد. ویس و رامین داستان عاشقانه‌ای است که ریشه‌های آن به عهد اشکانی بازمی‌گردد. از ادبیات غنایی و به ویژه داستان‌های عاشقانه باستانی، تقریباً نوشته‌ای باقی نمانده و تنها بخش‌هایی از این روایات به صورت پیوندهایی ضمیمه داستان‌های شاهنامه شده و تا امروز باقی مانده‌اند. ویس و رامین یکی از معدود نمونه‌های ادب غنایی باستانی است که تا امروز به طور کامل باقی مانده است.

گرچه داستان، روایتی عاشقانه است اما چون براساس متنی پهلوی سروده شده، مانند سایر متون پهلوی موجود، شامل اشاراتی به آیین‌ها و باورهای زردشتی است و پس از نخستین اشارات در پایان قرن نوزدهم میلادی توسط اشتاکلبرگ در باب ارزشمندی‌های این منظومه در رابطه با معرفی فرهنگ ایران باستان، در قرن بیستم توجهات به سمت عناصر دینی منظومه جلب شد که این موضوع نخستین بار مورد اشاره ویدن‌گرن واقع شد.

از ویس و رامین چاپ‌های متعددی صورت گرفته^۱ که پس از نخستین چاپ آن به دست ناسولیس در کلکته ۱۸۶۵-۱۸۶۴، می‌توان در ایران از چاپ‌های مجتبی مینوی ۱۳۱۴ وزارت معارف، محمدجعفر محبوب ۱۳۳۷ بنگاه نشر اندیشه و کتابخانه ابن سینا، و تصحیح مشهور مصححان گرجی، ماگالی تودوا- الکساندر گواخاریا ۱۳۴۹ بنیاد فرهنگ ایران، که قبلاً متن ترجمه کهن گرجی را نیز تصحیح نموده بودند، نام برد. ضمناً امیکو اوکادا ایران‌شناس ژاپنی دانش آموخته ادبیات فارسی دانشگاه تهران و شاگرد استاد محبوب نیز در ۱۹۹۱ در توکیو چایی براساس چاپ محبوب، همراه با فرهنگ بسامدی واژگان منظومه تهیه کرد که این فرهنگ ارزشمند مورد استفاده ما نیز در این پژوهش بوده است. آخرین چاپ ویس و رامین که البته منقح‌ترین چاپ منظومه به شمار می‌رود در سال ۱۳۷۷ به تصحیح محمد روشن منتشر شد که تجدید طبع آن در سال ۱۳۸۹ نسخه مورد رجوع ما در این کتاب بوده و البته در موارد لزوم از نسخه‌های چاپ محبوب و نیز تصحیح تودوا- گواخاریا نیز بهره برده‌ایم.^۲

از میان کارهای انجام‌شده در این زمینه که پیوندی با موضوع اثر حاضر دارند، می‌توان به تحقیقات ذیل اشاره کرد:

صادق هدایت. ۱۳۲۴. «چند نکته درباره ویس و رامین» در پیام نو، سال دوم، شماره نهم و دهم، مرداد و شهریور ۱۳۲۴. تهران (بازچاپ به ضمیمه تصحیح روشن).

اهمیت این مقاله از منظر مورد بحث ما در آن بخش است که ضمن بحث در باب عقاید و آداب و رسوم زردشتی، برای نخستین بار موارد زردشتی مطروحه در این منظومه را یادآور شده است. قوت کار هدایت در پرداختن به موارد گوناگون و متعدد از باورها و آیین‌های زردشتی منظومه است، به طوری که در تحقیقات بعدی، کمتر موردی مطرح شده که قبلاً مورد اشاره هدایت نبوده باشد. اما در راستای تحقیق ما نقطه ضعف این اثر در عدم تمایز بین باورهای خاص زروانی و باورهای زردشتی است. هدایت ضمن اشاره به تأثیر اختران و فلسفه جبری و اعتقاد به قضا و قدر و سرنوشت، هیچ اشاره‌ای به خاستگاه زروانی این باورها ندارد. احتمالاً چون مقاله هدایت ده سال قبل از کتاب زتر به نام زروان معمای دین زردشتی منتشر شده، هدایت با این وجه از باورهای مطروحه در منظومه آشنا نبوده و در نتیجه، اشاره‌ای هم بدان ننموده است. گفتنی است که عموماً بین محققان توجه گسترده به مبحث آیین زروانی پس از انتشار کتاب زتر در سال ۱۹۵۵ صورت گرفته است.

محمد معین. ۱۳۶۳. «فخرالدین گرگانی» در مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، بخش هفتم: مزدیسنا و شعر پارسی، بهرۀ ۶: فخرالدین گرگانی. تهران: دانشگاه تهران (بازچاپ ۱۳۸۸).

این بهره از کتاب شامل بخش های زیر است: مقدمه، ۱. آتش، ۲. ورس سوگند، ۳. سروش. که البته هر سه موضوع قبلاً در مقاله هدایت هم قید شده اند، اما معین که این موارد را از لحاظ تتبع مزدیسنا در این منظومه جالب توجه یافته، به شرح بیشتری در این باب پرداخته و مثال های تازه ای مطرح نموده است. اما به سایر جنبه های زردشتی مطروحه در منظومه، اشاره نکرده و البته بخش مجزایی برای باورهای زروانی نیز دیده نمی شود، که احتمالاً نشان از عدم شناخت این منظر توسط معین، مانند هدایت است. در پایان هم بخش هایی از مقاله هدایت را ضمیمه کار خود نموده است.

البته نکته قابل ذکر، این که طرح معین شامل بررسی دیوان های متعددی از شعرای ادب فارسی بوده است، بنابراین امکان تعمق بیشتر در موارد خاص برای وی وجود نداشته و در این مورد نیز فقط سه مبحث را در منظومه مورد بررسی قرار داده و گستره تحقیق معین مانع از تحقیق عمیق در این منظومه بوده است.

هلمر رینگر. ۱۳۸۸. تقدیرباوری در منظومه های حماسی فارسی (شاهنامه و ویس و رامین)^۲. ترجمه ابوالفضل خطیبی. تهران: هرمس.

در این اثر که اصل آن به زبان انگلیسی در سال ۱۹۵۲ در اوپسالا - وِسبادن منتشر شده است، برای هر کدام از مطالب فصول شش گانه کتاب، شواهدی از شاهنامه و ویس و رامین ارائه شده است و از منظر مورد بحث ما یعنی طرح تأثیرات زردشتی و به ویژه زروانی در منظومه ویس و رامین، در میان مآخذ موجود، با توجه به گذشت بیش از شش دهه از چاپ آن، از فضل تقدّم برخوردار است. اما رینگر در این اثر بیشتر به شواهد زردشتی توجه داشته و فقط در فصل اول در مبحث زمان، اشاره به تأثیر زروانی در این منظومه نموده و در فصول بعدی در بحث از آسمان و بخت و قضا و قدر، دیگر اشاره قطعی نداشته و مثلاً تأثیر آسمان را در مبحث تأثیرات اختربینی گنجانده است. در حالی که خود مبحث اختران این قابلیت را داشته که در فصلی مجزا بدان پردازد ولی چنین طرحی وجود ندارد و در خلال مباحث بدان اشاره شده است. در باب کم توجهی رینگر به طرح تأثیرات زروانی در منظومه، گفتنی است کتاب رینگر نیز سه سال قبل از انتشار اثر زرنر، چاپ و منتشر شده است.

محمد علی صادقیان و الهه عظیمی یانچشمه. ۱۳۸۶. «بازتاب عقاید و تعالیم مزدیسنا در منظومه‌ی ویس و رامین» در مجله‌ی مطالعات ایرانی، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، مرکز تحقیقات فرهنگ و زبان‌های ایرانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ششم، شماره‌ی دوازدهم، پاییز ۱۳۸۶.

گرچه نویسندگان این مقاله در مقدمه مدعی شده‌اند که موضوع و عنوان این مقاله تاکنون مورد تحقیق و تفحص مستقل و جامعی قرار نگرفته است، و با اشاره به مقاله‌ی هدایت اظهار داشته‌اند که شامل اشاره به بعضی عناصر کیش مزدیسنا می‌باشد، اما در طرح مباحث، همچنان اهم موارد مطروحه، تکرار مباحث مورد اشاره هدایت بوده است. علی‌رغم ارائه‌ی برخی مثال‌های تازه در این مقاله مثلاً در باب اخلاقیات زردشتی، در مجموع این مقاله با در نظر گرفتن متأخر بودن آن نسبت به تحقیقات مذکور در فوق، نکات چندانی به دانسته‌های پیشین ما نمی‌افزاید و بسیاری از جنبه‌های آیین زردشتی از جمله اهریمن، جادو، پری، فزه و... را ناگفته باقی گذاشته و از جنبه‌ی زروانی منظومه نیز غافل بوده است.

در مجموع می‌توان گفت تحت تأثیر اشارات پررنگ زردشتی در منظومه‌ی ویس و رامین بیشتر محققان تاکنون به بررسی کلی این موارد پرداخته و از باورهای زروانی در این منظومه غفلت کرده‌اند. در اثر حاضر در پی بازنمودن موارد مرتبط با آیین‌ها و باورهای زردشتی و زروانی در این منظومه هستیم و برای نخستین بار باورهای زروانی مندرج در منظومه را به طور مفصل بررسی می‌کنیم. با توجه به منابع زردشتی و تواریخ عهد اسلامی، و بهره‌مندی از تحقیقات جدید به برشمردن موارد مذکور و تحلیل آنها می‌پردازیم. نتایج حاصله از این پژوهش نشان می‌دهد که در این منظومه باورها و آیین‌های زردشتی و زروانی به استثنای برخی جزئیات، مطابق و هم‌سو با روایات کهن باقی مانده بیان شده‌اند.